

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԵՎ ԳԱՎԱՌԻ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ԲՈՆԱԶԱՎԹՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

(«Կոմունիստ» թերթի 1920–1921 թթ. հաղորդագրություններում)*

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

<https://doi.org/10.52853/01350536-2021.3-103>

Բանալի բառեր՝ Ալեքսանդրապոլ, թուրքական բռնազավթում, «Կոմունիստ» թերթ, հայերի ցեղապանություն, Մ. Տեր-Գրիգորյան, Ա. Նուրի-ջանյան, Ս. Կասյան, Ա. Բեկզադյան, Պ. Մակինցյան:

Նախաբան

Ինչպես 1918 թ. մայիսին, այնպես էլ 1920 թ. նոյեմբեր – 1921 թ. ապրիլ ամիսներին թուրքական զորքը, գրավելով Ալեքսանդրապոլը և գավառը, բազմաթիվ անօրինականություններ է իրագործում¹: Նրանում հայերենով հրատարակվող Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ու ՀՍԽՀ Ռազմահեղկոմի օրգան «Կոմունիստ» թերթը 1920 – 1921 թթ. մեկնաբանություններ և տեղեկատվություն է տվել հայկական տարածքները բռնազավթած թուրքական զորքի, քրդական ու մահմեդական ավազակախմբերի կողմից կատարված հանցագործությունների մասին, Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի հանցավոր համագործակցությունը զավթիչների հետ, Հայաստանի և Ռուսաստանի իշխանությունների փորձերը թուրքական զորքը քաղաքից ու գավառից դուրս բերելու և այլ հիմնախնդիրների մասին:

Հարկ է նշել, որ սկզբնական շրջանում խնդրո առարկա բոլշևիկյան մամուլը փորձում էր ապատեղեկատվություն տարածել, սակայն որոշ ժամանակ անց, երբ, հավանաբար, Ալեքսանդրապոլի իր թղթակցից, ով հանդես էր գալիս «Պատրիկ» կեղծանունով, սկսեց ստանալ տարաբնույթ հաղորդումներ, կտրուկ փոխեց տպագրվող նյութերի բնույթը: Թերթը սկսեց ներկայացնել թուրք – քրդական ելուզակների կողմից իրականացվող ավազակությունները, բնակչության կոտորածները, անօրինականությունները: Հե-

* Ներկայացվել է 11. IX. 2021 թ., գրախոսվել է 15. IX. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 01. X. 2021 թ.: Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ ԳԿ-ի և ՀՀՌՀ (ՌԳ), տրամադրված Փինանսավորմամբ 20RF–103 ծածկագրով գիտական համատեղ ծրագրի շրջանակներում:

¹ Տե՛ս Կ. Սարգսյան. – http://ysu.am/files/10K_Sardaryan.pdf, էջ 79–86, Կ. Ալեքսանյան. 2009, № 2, էջ 123–143, Կ. Ալեքսանյան. 2012, էջ 360–361, Կ. Ալեքսանյան. [http://www.Shirak_center.sci.am/pictures/ashkha_takazm/k.aleksanyan/hator %2016.pdf](http://www.Shirak_center.sci.am/pictures/ashkha_takazm/k.aleksanyan/hator%2016.pdf), Հայոց պատմություն. 2010, հ. 4, գիրք I, էջ 338:

տաքրքիր է նաև այն փաստը, որ Բաքվում հայերենով հրատարակվող «Կոմունիստ» թերթն աշխատում էր քողարկել վերը նշված բռնությունները, սպանությունները և անօրինականությունները, որոնց մասին ահազանգում էր Երևանում լույս տեսնող «Կոմունիստը»:

Թուրքական բանակի մուտքն Ալեքսանդրապոլ և հեղկոմի կազմակերպումը

1920 թ. սեպտեմբերի 22-ի լույս 23-ի գիշերը թուրքական զորքը հարձակվում է Հայաստանի Հանրապետության վրա, սկսվում է թուրք-հայկական պատերազմը, որն ավարտվում է նոյեմբերի 18-ին հայկական կողմի պարտությամբ: 1920 թ. նոյեմբերի 5-ին ՀՀ զորքի մեծ մասն Ալեքսանդրապոլից նահանջեց: Այդ ժամանակ կազմվում է քաղաքային վարչություն՝ Լևոն Սարգսյանի գլխավորությամբ²: Տեղի կոմունիստները պատգամավորություն են ուղարկում թուրքերին ընդառաջ՝ Ախուրյանի ամիրն նրանց դիմավորելու և բանակցելու նպատակով: «Ստանալով երաշխավորություն, որ տաճկական զորքը մտնում է քաղաք խաղաղ նպատակներով, կոմունիստների պատգամավորությունը թուրք հրամանատարության շտաբի մի քանի սպաների հետ մտավ քաղաք», — գրում է թերթը³:

1920 թ. նոյեմբերի 5-ին թուրքերը գրավում են Ալեքսանդրապոլի բերդն ու կայարանը⁴, իսկ նոյեմբերի 17-ի առավոտյան Ալեքսանդրապոլ է մտնում թուրքական առաջապահ զորքը⁵: Ինչպես նշում է «Պատրիկ» թղթակիցը, «... կոմունիստները, որ արդեն կազմակերպվել էին, ուղարկեցին մի պատգամավորություն Արփաչայ (Ախուրյան — Ռ. Ս.) դիմավորելու նրանց (թուրքական զորքին — Ռ. Ս.): Ստանալով երաշխավորություն, որ տաճկական զորքը մտնում է քաղաք խաղաղ նպատակներով, կոմունիստների պատգամավորությունը թուրք հրամանատարության շտաբի մի քանի սպաների հետ մտավ քաղաք»⁶: Տեղի կոմունիստները, թուրքական հրամանատարության գիտությունը, հիմնում են Հայաստանի հեղկոմ, որի իրավունքը, սակայն, չունեին, և հռչակում են խորհրդային իշխանություն: Հեղկոմի նախագահի և ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի պաշտոնը զբաղեցնում է Մաթևոս (Արծվիկ) Տեր-Գրիգորյանը: Այն ուներ համապատասխան բաժիններ, այդ թվում՝ քաղաքային և գավառային միլիցիա: Թուրքերը նույնիսկ իրենց «աջակցությունը» ցույց տվեցին. բռնագրավեցին միլիցիոներների արդիական մարտական հրացանները՝ փոխարենը տալով հին «Բերդան» մականիչի 200-ից ավելի մարտական հրացաններ: Այս և այլ «օգնությամբ» թուրքերը «կակուղ բարձ էին դնում մեր գլխի տակ, շատ մոտիկ բարեկամներ էին ձևանում մեզ: Ամեն մի պահանջ, խնդիր, բողոք «մեծ ուշադրության» էր առնվում, ի հարկե, առանց դրական հետևանքների մեզ համար»⁷:

² Կ. Ս ա ռ դ ա ղ ա ն. էջ 79:

³ «Կոմունիստ» (Երևան), 27. I. 1921:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ «Կոմունիստ», 28. I. 1921:

Պատմաբան Կարինե Ալեքսանյանը նշում է. «Գործեցին միայն իշխանության այն մարմինները, որոնց միջոցով թուրքերն իրականացնում էին բնակչության թալանն ու տեղորոշ: Մասնավորապես, ներքին գործոց բաժինն ու Արտակարգ Հանձնաժողովը իսկական պատուհաս դարձան թուրքական սարսափներն ապրող Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության գլխին»⁸:

Հեղկոմը, հավանաբար, իր քաղաքական կշիռը ծանրացնելու համար կամ էլ տեղի տալով թուրքերի խարդավանքներին՝ շարունակում էր հանդես գալ որպես Հայաստանի Ռազմահեղկոմ⁹: Կարելի է նաև ենթադրել, որ նման գործողությամբ թուրքական հրամանատարությունը ցանկացել է Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը հակադրել Հայաստանի Ռազմահեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանի գլխավորած մարմնի հետ՝ արդարացնելու իրենց բռնությունները՝ քողարկվելով Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի անվան հետ և հնարավորության դեպքում իրենց իշխանությունը տարածեն ողջ Հայաստանով: Կազմակերպվում են իշխանության քաղաքային և շրջանային մարմիններ: Այդ մարմիններում, ընդգրկվում են նաև ազգային դիմագիծ չունեցող որոշ անձինք, որոնք հիմնականում սպասարկում էին թշնամուն: Բացի այդ, թուրքերը ներքին գործերի բաժնի ու Արտակարգ Հանձնաժողովի միջոցով իրականացնում էին «բնակչության թալանն ու տեղորոշ»¹⁰:

1920 թ. դեկտեմբերի 5-ին Սարգիս Կասյանը և Հայաստանում Ռուսաստանի լիազոր-ներկայացուցիչ Բորիս Լեզրանը, Անկարայի կառավարությունում ՌՄԾԽՀ լիազոր Պոլիկարպ (Բուզու) Մելիքյանին ու ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի և Կովկասյան ռազմաճակատի Ռազմահեղկոմ-ի անդամ Գեորգի Օրջոնիկիձենին ուղղված հեռագրում խնդրում են արգելել Ալեքսանդրապոլի հեղկոմին հանդես գալ որպես խորհրդային Հայաստանի հեղկոմ և «նրանց պարզաբանեք այն խայտառակ դերը, որ նրանք (Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը – Յու. Բ.) խաղում են թուրքական հրամանատարության ցուցումով»¹¹:

Դեկտեմբերի 6-ին Բ. Լեզրանը Գ. Օրջոնիկիձենի ուղղված հեռագրում տեղեկացնում է՝ Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը շարունակում է իրեն անվանել Հայաստանի հեղկոմ, քանի որ իր կողմից Հայաստանում խորհրդային կարգեր են հռչակվել դեռևս նոյեմբերի 18-ին: Միաժամանակ թույլ է տվել հետևյալ հայտարարությունը՝ «թուրքերի զավթած տարածքներում «հաստատվել են բանվորա-գյուղացիական կարգեր»»¹²:

Սկզբնապես Ալեքսանդրապոլի կոմունիստները, չգիտես ինչու, որևէ գործողության չեն դիմում. չեն բողոքում, չեն ընդվզում քեմալական հրամանատարությունը կատարվող անօրինականությունների դեմ, քանի որ նրանց համար «բավարար» էր թուրքերի պատճառաբանությունները՝ նման քայլերի դիմել են ՀՀ զորքերի դիմադրության պատճառով, որոնք նոյեմբերի 9-ին կամ 10-ին, Ջաջուռի մոտ, Սեպուհի (Արշակ Ներսիսյան) գլխավորությամբ, ընդհարվել են թուրքական զորքի հետ: Դա թուրքերի համար առիթ

⁸ Կ. Ալեքսանյան. 2009, № 2, էջ 123:

⁹ Геноцид армян. 2003, т. 2, ч. 1, с. 305.

¹⁰ Կ. Ալեքսանյան. 2009, № 2, էջ 123:

¹¹ Геноцид армян. 2003, т. 2, ч. 1, с. 304.

¹² Նույն տեղում, էջ 307:

էր շրջակա գյուղերի տղամարդկանց գերելու համար: Կանայք և երեխաները փախչում են Ալեքսանդրապոլ: Գյուղերը ենթարկվում են զանգվածային կողոպուտի¹³: Ինքնին հասկանալի է, որ այս պնդումը չէր համապատասխանում իրականությանը. թուրքական հրամանատարությունը, փաստորեն, խաբել էր կոմունիստներին և սկսել իր համար սովորական «աշխատանքը»՝ կողոպուտն ու սպանությունները: Ինչպես կտեսնենք հետագայում՝ նման գործողությունները պատահական չէին, այլ նպատակ ունեին հայազրկել բնակավայրերը ու բնակեցնել թուրքերով:

Ինչևէ. «Պատրիկն» արձանագրում է. «... խորհրդային իշխանությունը որոշ պատվար հանդիսացավ տաճկական հրամանատարության առաջ հայ ժողովրդի նկատմամբ նրանց (թուրքերի – Ռ. Ս.) կատարած ավերումների ժամանակ»¹⁴: Ինքնին հասկանալի է, որ թղթակիցը բավականին «մեղմ» է բնորոշում տեղական խորհրդային իշխանությունների համագործակցությունը քեմալականների հետ: Դա էլ միայն սկզբնական շրջանում: «Կոմունիստ» թերթն իր հետագա հոդվածներում սուր քննադատություն է ենթարկում հեղկոմականներին:

Թուրքական հանցագործություններն Ալեքսանդրապոլում և գավառում

Մտնելով Ալեքսանդրապոլ՝ քեմալական զորքը սկսում է բնակչության կողոպուտը: Սկզբնապես այս ամենի պատճառը համարվում է Ջաջուռի մոտ տեղի ունեցած ընդհարումը: Ինքնին հասկանալի է, որ պնդումը չի համապատասխանում իրականությանը. այն միայն առիթ էր: Թուրքական հրամանատարությունը, փաստորեն, խաբել էր կոմունիստներին և սկսել իր համար սովորական «աշխատանքը»՝ կողոպուտն ու սպանությունները: «Պատրիկի» բնորոշմամբ՝ «Տաճկական հրամանատարության, ըստ երևույթին շատ նուրբ, սակայն ըստ էության շատ վուլգար քաղաքականությունը իհարկե անմիջապես չհասկացվեց ու ըստ արժանավույն չգնահատվեց»¹⁵:

Այդ ընթացքում թուրքական զորքը ժամանակ առ ժամանակ ներխուժում էր, այսպես կոչված, «չեզոք գոտի», որը սկսվում էր Նալբանդ կայարանից մինչև Ղարաքիլիսայից (Վանաձոր) 17 կմ հեռավորության վրա գտնվող Բոզիգյուղ (Մարգահովիտ)¹⁶: Այս տարածքում հաստատվել էին հայկական և թուրքական դիտորդական առաքելությունները: Վերջիններս իրենց գործողություններին ազատություն տալու և ապահովելու դրանց «արդարացիությունը», տարածում էին ապատեղեկատվություն, թե, իբր, Ղարաքիլիսայի հեղկոմը ոչնչացրել է թուրքական երեք գյուղ¹⁷:

Իրականում կատարվել է հակառակը՝ թուրք զինվորներն են իրականացնում զանգվածային կողոպուտներ: Ղարաքիլիսայի հեղկոմի բազմաթիվ բողոքները թուրքական հրամանատարությունն անուշադրության է մատնել, իսկ հանցանքի վայրում ձերբակալվածները չէին պատժվել: 1921 թ. հուն-

¹³ «Կոմունիստ», 27. I. 1921:

¹⁴ «Կոմունիստ», 28. I. 1921:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ «Կոմունիստ», 02. II. 1921:

¹⁷ Նույն տեղում:

1921 թ. հունվարի 19-ին Ալեքսանդր Բեկզադյանը²³ Մոսկվա ուղարկված նոտայում ներկայացնում է քեմալականների կատարած հանցագործություններն Ալեքսանդրապոլում և գավառում: 18-ից մինչև 50 տարեկան արական բնակչությունը բռնի ուժով հեռացվում է բնակավայրերից և ուղարկվում Սարիղամիշ ու Էրզրում հարկադիր աշխատանքների: Ալեքսանդրապոլի գավառում թուրքերի կողմից կոդուպտվել են 36 գյուղեր²⁴: Ժողկոմի համոզմամբ՝ Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը նման պայմաններում թուրքերի ձեռքում վերածվել է գործիքի²⁵:

²⁵ ՆՈՒՅՆ ԵՐԵՂՈՒՄ:

Թուրքերի խուսանավումները և սադրանքները

Մուստաֆա Քեմալի կողմից կազմված, այսպես կոչված, Անկարայի կառավարությունն աշխատում էր Ալեքսանդրապոլում և գավառում կատարվող անօրինականությունների մեղքը բարդել նախկին Հայկական կառավարության վրա²⁶։ Ա. Բեկզադյանը, քեմալական կառավարության արտաքին գործերի կոմիսար Ահմեդ Մուխթարին, Արևելյան ճակատի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրին և Պ. Մզիվանուն ուղղված 1920 թ. դեկտեմբերի 10-ի հեռագրում հաճոյախոսելով, թուրքերին որակելով որպես հեղափոխականներ, որոնք բոլշևիկների հետ պայքարում են իմպերիալիզմի դեմ, միաժամանակ նրանց ուշադրություն է հրավիրում Ալեքսանդրապոլում ու գավառում թուրքական հրամանատարության կողմից կատարվող բազմաթիվ անօրինականությունների վրա։ Նա հայտնում է, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունն իր տրամադրության տակ ունի բազմաթիվ փաստեր, որոնք վկայում են թուրքերը թշնամաբար են վերաբերվում հայերի նկատմամբ. այսպես. «Ալեքսանդրապոլի շրջանում քշվում է գյուղացիների ողջ տավարը, քաղաքներում բռնադատված են ենթարկվում պարենային պահեստները, որոնք պահված են անտուն երեխաների և որբերի համար...»²⁷։

Նման գործողություններն որևէ արդարացում չեն կարող ունենալ։ Ինչպես ընդունված է դիվանագիտական նման գրություններում՝ Ա. Բեկզադյանը հույս է հայտնում՝ «Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը ձեռք կառնի բոլոր միջոցները՝ նկարագրված գործողությունների դեմն առնելու և Հայաստանի ազատագրված ժողովուրդների հետ բարեկամական փոխհարաբերություններ սահմանելու համար»²⁸։

Ինչպես և սպասվում էր, նրա հեռագրին Ք. Կարաբեքիրը պատասխանում է ընդհանուր արտահայտություններով՝ որևէ կերպ չանդրադառնալով Ալեքսանդրապոլում և գավառում կատարվող անօրինականություններին։ Նա ողջունում է Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը՝ հայտարարելով, որ նախկին հանրապետության գոյությունը «ուղղակի վտանգավոր էր վերածնվող Թուրքիայի համար։ Սակայն այժմ, երբ Հայաստանում սահմանվում է խորհրդային իշխանություն մենք խորթ չենք լինի»²⁹։ Նման ընդհանուր, ոչինչ չասող գրությամբ Ք. Կարաբեքիրը որոշեց, որ Ալեքսանդրապոլի հայության հարցը փակված է։

Խորհրդային իշխանությունների երկակի մոտեցումները

Որոշ ժամանակ «Կոմունիստ» թերթը չէր անդրադառնում Ալեքսանդրապոլի հիմնախնդրին։ Նրա էջերում կարելի է հանդիպել տարբեր բնույթի հոդվածների, ինչպես օրինակ՝ Երևանի և այլ բնակավայրերի բանտարկյալների մի մասի համաներման, Վրաստանում տեղի իշխանությունների կողմից կոմունիստների հետապնդման, Երևանում անցկացվող շաբաթօրյակների, Մոսկվայում համառուսաստանյան խորհուրդների VIII համագումարի ըն-

²⁶ Կ. Ս ա Ր Գ ա Ր յ ա ն. էջ 83։

²⁷ «Կոմունիստ», 14. XII. 1920։

²⁸ Ն ու լ յ ն տեղում։

²⁹ «Կոմունիստ», 15. XII. 1920։

թացքի ու այլնի մասին³⁰: Սակայն ոչինչ չէր ասվում թուրքական զորքերի և քրդերի կողմից բռնազավթած Ալեքսանդրապոլում ու գավառում ստեղծված ծայրահեղ ճգնաժամային վիճակի մասին:

1920 թ. նոյեմբերի 16-ի Խորհրդային Ռուսաստանի Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Վ. Լենինին ուղղված հեռագրում Ի. Ստալինը գտնում էր՝ Թուրքիան իրենից սպառնալիք է ներկայացնում, ուստի չպետք է թույլ տալ, որպեսզի թուրքերն ամրապնդվեն Հայաստանում, քանի որ կունենան ընդհանուր սահման Ադրբեյջանի հետ: Նրա համոզմամբ՝ պետք է խորհրդայնացնել Հայաստանը և «խորհրդային հայկական սեպով խրվել Թուրքիայի և Ադրբեյջանի միջև»³¹:

Նոյեմբերի 28-ին Բ. Լեգրանը, արտաքին գործերի ժողկոմ Գեորգի Ջիզերինին ուղղված ռադիոհեռագրում օրինակ բերելով Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի թուրքական զորքերի մուտքի վերաբերյալ հայտարարությունը, տազնալով հայտնում է, որ նման պայմաններում Հայաստանին քեմալացում է սպառնում: Նրան ապշեցրել է այն հանգամանքը, որ Պ. Մզիվանին հավատում է թուրքերին և առաջարկում է օգտագործել «թուրքերի կողմից կազմված «Խորհրդային Հայաստանի Ռազմահեղկոմը»³²:

Այդ ժամանակ Կովկասի խորհրդային «փոխարքա» հորջորջվող Գ. Օրջոնիկիձեն Մոսկվա ապատեղեկատվություն էր ուղարկում, որով ավելի էր սրում իրավիճակը: Դրա վկայություններից է 1920 թ. նոյեմբերի 16-ից 22-ը թվագրված երկտողը, որտեղ Ի. Ստալինին տեղեկացնում է՝ դաշնակցական ջոկատները վերադարձվել են Ալեքսանդրապոլը: Նման պայմաններում հեղկոմը ստիպված է եղել ընդառաջ գնալ քեմալականներին³³: Ինքնին հասկանալի է, որ բոլշևիկ գործչի տեղեկատվությունը չի համապատասխանում իրականությունը:

Ի. Ստալինը նոյեմբերի 19-ի գրությունում ուղղված Գ. Ջիզերինին, առաջարկում է Գ. Օրջոնիկիձենին ուղարկել հեռագիր հետևյալ բովանդակությամբ. «... ոչ մի դեպքում չհավատալ քեկականների խոսքերին, ... բոլոր ուժերն ուղղել ուժեղացնելու խորհրդային քարոզչությունը Քեմալի բանակում և նախապատրաստել խորհրդային շարժումը Թուրքիայում...»³⁴:

Գ. Ջիզերինը պաշտոնապես դիմում է Ա. Մուխոմարին՝ արձանագրելով, որ իմպերիալիստների դեմ ինքնապաշտպանական պատերազմներ մղող Թուրքիան ու Ռուսաստանը բնական դաշնակիցներ են և առկա խնդիրները հասկանալի են երկու երկրների համար³⁵: Մոսկվան կրկին հավաստիացնում է, որ ամենայն անկեղծությամբ է վերաբերվում Թուրքիային: Միաժամանակ թուրքերին ուղղակիորեն հայտնում է. «Հայաստանի և Թուրքիայի մեջ խաղաղությունը պետք է հիմնված լինի ժողովրդների ինքնորոշման իրավունքի վրա»³⁶: Խորհրդային կառավարությունը հիշեցնում է քեմալական-

³⁰ «Կոմունիստ», 24. XII. 1920, 01. I. 1921:

³¹ Геноцид армян. 2003, т. 2, ч. 1, с. 237.

³² Նույն տեղում, էջ 262:

³³ Նույն տեղում, էջ 238:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 243:

³⁵ «Կոմունիստ», 28. XII. 1920:

³⁶ Նույն տեղում:

ներին, որպեսզի նրանք անհապաղ հեռանան Ալեքսանդրապոլից և գավառից»³⁷:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Գ. Օրջոնիկիձեն շտապում է Վ. Լենինին հայտնել, որ Ալեքսանդրապոլ մտած քեմալականները «մեր նկատմամբ տրամադրված են վերին աստիճանի բարեկամաբար, զինվորները կրում են կարմիր նշաններ և իրենց համարում են Կարմիր բանակայիններ»³⁸:

Գ. Ջիզերինը 1920 թ. դեկտեմբերի 9-ի հեռագրում ուղղված Պ. Մդիվանուն, պահանջում է թուրքերին զենքը հանձնել միայն այն բանից հետո, երբ նրանք կհեռանան Ալեքսանդրապոլից և կանցնեն Ախուրյանի աջ ափը³⁹:

Քեմալական զորքերի հրամանատարությունը, սակայն, չէր էլ մտածում գործնական որևէ քայլի դիմելու մասին: Ավելին, նրա հովանավորությունը 1920 թ. դեկտեմբերի 19-ին Ալեքսանդրապոլի Առևտրական դպրոցում տեղի է ունենում Ստ. Շահումյանի անվան ժողովրդական համալսարանի բացումը:

«Կոմունիստ» թերթի հաղորդագրությունում հայտնվում է, որ համալսարանի բացումը կատարել է Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի հանրային կրթության կոմիսար Նուշիկ Զավարյանը, որից հետո «քաղաքային թատրոնում տեղի ունեցավ ընկեր բանվորների համար ներկայացում»⁴⁰: Հաղորդումից հետևում է, որ միայն դեկտեմբերի 19-ին քաղաքում տեղի են ունենում «մշակութային» խոշոր իրադարձություններ՝ Արշալույս Փանյանի անունը կրող թատրոնի բացումը և ներկայացման բեմադրություն: Հիմնվում է բանվոր եզոր Սևյանի անունը կրող հեղկոմի հանրային կրթության կոմիսարիատի առաջին գրադարանի բացումը: Ընթերցողներին տեղեկացվում է նաև, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի I, II և IV տեղամասերում կազմակերպվում են կոմունիստական կազմակերպություններ, իսկ Ղարաքիլիսայի շրջանից Ալեքսանդրապոլ են վերադարձել փախստականների առաջին խումբը⁴¹: Այս տեղեկատվություններն ընթերցող քաղաքացու մոտ կարող է այն տպավորությունը ստեղծվել, թե Ալեքսանդրապոլում և գավառում իրավիճակն այնքան կայուն է և խաղաղ, իսկ իրականում այդ ամենն արվում էր, որպեսզի քողարկվեն կատարվող անօրինականությունները՝ սպանությունները և կողոպուտը:

Միաժամանակ նման բնույթի հաղորդագրություններով խորհրդային իշխանություններն ամեն գնով ցանկանում էին իրենց ազդեցություն տակ պահել քեմալականներին, փորձում էին խուսանավել, մի շարք դեպքերում «չտեսնել» անօրինականությունները, թուրքերի բացահայտ արհամարհանքը, քանի որ ցանկանում էին քեմալականներին օգտագործել առաջին հերթին Արևելքի երկրներ հեղափոխություն արտահանելու և բրիտանական ազդեցությունից դուրս բերելու, ինչպես նաև՝ վերջիններիս դեմ պայքարելու համար⁴²:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Կ. Սարգսյան. էջ 79:

³⁹ Геноцид армян. 2003, т. 2, ч. 1, с. 314.

⁴⁰ «Կոմունիստ», 30. XII. 1920:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Ավելի մանրամասն տե՛ս Р. Саакян. 2021, № 2, с. 37–65.

«Կոմունիստ» թերթն իր հերթին հայտարարում է. «Բոլշևիզմն Արևելքի բոլոր ժողովուրդների համար դառնում է նոր Մեկկա, ուր ճանապարհորդներն որոնում են Լենինին այնպես, ինչպես երբեմն Մահմեդին (Մուհամմեդին – Ռ. Ս.) էին որոնում»⁴³։ Նման անհեթեթություն երբևիցե հնարավոր չէր պատկերացնել։ Համեմատել Վ. Լենինին իսլամի հիմնադիր Մուհամմեդին հետ կարող էր անցնել միայն հոգեկան լուրջ խանգարում ունեցող անձնավորության մտքում։ Եվ դա հայտարարվում է այն ժամանակ, երբ թուրքական զորքն ու քրդական ելուզակախմբերը զանգվածային սպանություններ, կոդուպուտ էին իրականացնում Ալեքսանդրապոլում, գավառում, չեզոք գոտում։ Զավեշտալին այն է՝ «եղբայրական» օգնության ձեռք մեկնած քեմալական զինվորներն ամենուրեք հայտարարում էին, որ իրենք բոլշևիկներ են։ Սակայն, երբ նրանց հարցնում էին՝ արդյո՞ք կկոպեն ուսա բոլշևիկների դեմ, պատասխանում էին. «... եթե այլահը ու Կարաբեքիր փաշան ... հրամայեն՝ անշուշտ կկոպի»⁴⁴։

Թուրքական «հանրաքվեն» և բռնությունների սաստկացումը Դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերի 11-ին Ա. Բեկզադյանի նոտա է հղում Անկարայի Ազգային մեծ ժողովին և մի շարք պատասխանատու անձանց, ուր մտահոգությունն է հայտնում, որ թուրքական կողմը չարունակում է պնդել 1920 դեկտեմբերի 3-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի իրագործումը։ Ժողկոմն անընդունելի է համարում այն սին պնդումը, որ քեմալական զորքերի կողմից գրավված շրջաններում հանրաքվե է անցկացվել, և տեղի բնակիչները կողմ են քվեարկել թուրքիային միանալուն։ Ա. Բեկզադյանը նշում է, որ «հանրաքվեն ոչ մի դեպքում չի կարող համարվել տերիտորիալ վեճերի լուծման համար միակ ուղիղ միջոցը»⁴⁵։ Ժողկոմի համոզմամբ՝ հայկական շրջաններում հանրաքվեն չի կարող օրինական լինել հայերի նկատմամբ «վերջին տարիներում գործադրված ահուկ հալածանքների պայմաններում, պայմաններ, որոնք միանգամայն գցում են հանրաքվեի բարոյաքաղաքական արժեքը և նրա գործադրման գործնական հնարավորություն»⁴⁶։

Անկարայի կառավարության արտաքին գործերի ժողկոմ Ա. Մուխամբար 1920 թ. դեկտեմբերի 19-ի պատասխան նոտայում հայտարարում է, որ թուրքական զորքն Ալեքսանդրապոլ մտնելուց անմիջապես հետո տեղի հայ կոմունիստներից կազմակերպել են իշխանության մարմիններ։ Թուրքական կողմը բացահայտ ծաղրում է հայ ղեկավարներին, երբ լկտիաբար հայտարարում են. «Ինչ վերաբերում է անասուններին և Ալեքսանդրապոլի երեսխանների հարցերին, դրանց արդեն Արևելյան բանակի հրամանատարության կողմից երևանում գտնվող զինվորական ներկայացուցչի միջոցով հարկ եղած պատասխանները տված լինելով ուրիշ ավելացնելիք չունենք»⁴⁷։

⁴³ «Կոմունիստ», 02. I. 1921:

⁴⁴ «Կոմունիստ», 03. II. 1921:

⁴⁵ «Կոմունիստ», 12. I. 1921:

⁴⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷ «Կոմունիստ», 14. I. 1921:

Փաստորեն, թուրքերի համար անասունների և հայ որբերի հիմնախնդիրը գտնվում է միևնույն մակարդակի վրա:

Վերոնշյալ պատասխանն նոտայում թուրքերը կրկին պնդում են՝ անցկացված հանրաքվեն օրինական է, և, որ թուրքիայի կազմում ապրելու ցանկություն են հայտնել ոչ միայն մահմեդականները, այլ հայերը: Ա. Մուխթարը հիշեցնում է, որ հանրաքվեի սկզբունքն առաջադրվել է դեռևս 1918 թ. Բրեստ-Լիտովսկում կայացած բանակցությունների ժամանակ Լև Տրոցկու կողմից: Հայ գործընկերոջը նաև հիշեցնում է, որ մոտակա ժամանակներում գումարվելիք ռուս-թուրքական կոնֆերանսում «մենք տված բացատրությունները կրկնելու և մեր անխախտելի իրավունքները հաստատելու պատրաստ ենք»⁴⁸:

Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարությունը մոլորություն մեջ գցելուց և Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի հետ «բարեկամական» հարաբերություններ հաստատելուց հետո թուրքերն ավելի են սաստկացնում բռնություններ գործադրել: Առաջին հերթին հեղկոմին զրկում է գավառների նկատմամբ որևէ վերահսկողությունից, գյուղերում իրականացնում են զանգվածային բռնություններ, որոնց մասնակցում են նաև քրդական հրոսակախմբերը: Այդ գործում վերջիններիս ընդգրկումը նպատակ ուներ մեղքը բարդել «անկառավարելի» քրդերի վրա: Սպանվում են գավառի կոմիսարներից մեկը և մի քանի միլիցիոներներ: Բողոքների դեպքում թուրքական հրամանատարությունը ներկայացուցիչ Ռուշտի բեյը միայն ափսոսանք և խորը մտահոգություն էր հայտնում, սակայն գործնական որևէ քայլի չէր դիմում⁴⁹: Թուրքերն այլևս չէին թաքցնում իրենց իրական նպատակը՝ հայազրկել Ալեքսանդրապոլն ու գավառը և այն բնակեցնել մահմեդականներով: Քեմալական զինվորները Քաֆթաուլու (Փանիկ) գյուղում սպանում են մի խումբ հայ կոմունիստների, որոնց ղեկներն այրում են: 4-րդ գավառամասում արձանագրվել են 300-ից ավելի սպանությունների դեպքեր⁵⁰, անհայտ կորել կամ սպանվել են շուրջ 5.000 հոգի, իսկ գավառից բռնագրավել՝ շուրջ 300.000 գլուխ խոշոր և մանր եղջրավոր կենդանիներ⁵¹:

«Պատրիկը», նկարագրելով ստեղծված ծանր վիճակը, վկայակոչում է նաև մի շարք այլ տազնապալի փաստեր. թուրքերը Կարսը և չրջանն ամբողջությամբ դատարկել են հայերից, որոնց տներն արագորեն բնակեցվում են թուրք գաղթականներով: Բռնությունների են ենթարկվում չրջանում գտնվող շուրջ երեք տասնյակ մալականների գյուղերը: Քեմալականները ցանկանում են արագ թուրքացնել Կարսը ու չրջանը, որպեսզի գումարվելիք ռուս-թուրքական կոնֆերանսի ժամանակ հայտարարեն, որ այդ վայրերում բնակվում են միայն թուրքեր և հնարավոր հանրաքվեի դեպքում արդյունքը լինի իրենց օգտին: Բացի այդ, թուրքերը շարունակում են քայլեր ձեռնարկել Ալեքսանդրապոլի չրջանը թուրքիային միացնելու ուղղությամբ: Այս բոլոր գործողությունները ղեկավարում է 1918 թ. սեպտեմբերին

⁴⁸ Նույն տեղում:

⁴⁹ «Կոմունիստ», 28. I. 1921:

⁵⁰ «Կոմունիստ», 26. I. 1921:

⁵¹ «Կոմունիստ», 08. II. 1921, Կ. Ս ա Ր դ ա Ր յ ա ն. էջ 85:

Բաքվի Հայուլթյան ջարդերի հեղինակներից, Կովկասյան իսլամական բանակի հրամանատար Նուրի փաշան⁵²:

Ստեղծված իրավիճակում խորհրդային Ռուսաստանը և, հատկապես, Հայաստանի Ռազմահեղկոմը չէին կարող որևէ հստակ գործողությունների դիմել, քանի որ նախապատրաստվում էր Վրաստանի խորհրդայնացումը, փորձում էին սիրաշահել թուրքերին: Այս հանգամանքը հայտնի էր քեմալականներին, ուստի անպատիժ գործում էին Ալեքսանդրապոլում և գավառում: Կարսի ու նահանգի հայ բնակչության՝ 1920 թ. աշնան բռնագաղթից հետո նրանք սկսում են ավելի հանդուգն ու լիտի գործել Ալեքսանդրապոլում: Թուրքերը սկսում են բռնագրաված զենքը բաժանել Աղբաբայի (Աշոցք) թուրքերին, նրանցից կազմել հետևակային և հեծյալ երևզակային ջոկատներ: Գործելով թուրքական հրամանատարության անունից՝ նրանք մտնում են Ալեքսանդրապոլ և իրականացնում բռնագրավումներ, հաշվեհարդար տեսնում անցանկալի բնակիչների հետ, խլում հավանած տները⁵³:

Հորվածագիր Արամ Եսայանի համոզմամբ՝ Կարսում կատարված «գաղանդությունները գերազանցում են անգամ 1895–1896 և (1908 – Ռ. Ս.) թվականներին սուլթան Համիդի, երիտասարդ թուրքերի ձեռքով կազմակերպված կոտորածներին»⁵⁴: Ավելին, թուրք սպաները բացահայտ հայտարարում են, որ իրենց դաշինքը Ռուսաստանի հետ հարկավոր էր Անտանտի դեմ պայքարելու համար:

Ինչպես հաղորդում է «Պատրիկը», Կարս–Ալեքսանդրապոլ գավառում «այժմ վիստում է Աղբաբայի և Զարիշատի թուրքերով, և ո՛չ թուրք, հատկապես հայ երևալ այդ շրջանում երբեք չի կարող: Երևացողը իսկույն սպանվում է և թալանվում»⁵⁵:

«Կոմունիստի» թղթակցի համոզմամբ՝ թուրքացման քաղաքականությունն Ալեքսանդրապոլի գավառում շարունակվում է: Նրա կարծիքով, գավառում «գործն» ավարտելուց հետո թուրքերն անցնելու են Ալեքսանդրապոլին: Թուրքերը գործում են բացահայտ, տղամարդկանց ձերբակալում են և սպանում: Հրամանատարությունն արգելել էր հայ տղամարդկանց լքել քաղաքը: Այդ ամենի հետևանքով բնակչության շրջանում զանգվածային խուճապ էր սկսել, մարդիկ շտապում են հեռանալ Ալեքսանդրապոլից: Ինչպես երևում է քեմալական հրամանատարության հետագա գործողություններից՝ նրանց հիմնական նպատակներից է խուճապի առաջացումը և մարդկանց փախուստը քաղաքից: Փախստականների բնակարաններն անմիջապես զբաղեցվում են Զարիշատի և Աղբաբայի շրջանից եկած թուրքերով⁵⁶: Թուրքական անօրինականություններն այն աստիճան ակնհայտ են դառնում, որ թերթի թղթակիցը ստիպված է լինում ցավով արձանագրել. «Տաճիկ փաշաները ձեռներին կարմիր դրոշակ էին առել, սակայն իրապես բորենու արյունառուշտ բնագղներով էին առաջնորդվում»⁵⁷:

⁵² «Կոմունիստ», 28. I. 1921:

⁵³ «Կոմունիստ», 01. II. 1921:

⁵⁴ «Կոմունիստ», 05. II. 1921:

⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ Նույն տեղում:

1921 թ. փետրվարի 9-12-ի ծածկագիր նամակում Գ. Օրջոնիկիձեն տեղեկացնում է Վ. Լենինին, որ Անկարայի կառավարության հետ ունեցած հարաբերություններում անհրաժեշտ է հրաժարվել Մուշը, Վանը և Բիթլիսը հայերին հանձնելուց, իսկ ինչ վերաբերվում է Ալեքսանդրապոլին, ապա թուրքերն այնտեղից կհեռանան կամավոր, առանց որևէ հիշեցման⁵⁸:

Ապրիլի 6-ի հեռագրում ուղղված Գ. Ջիզերինին, Գ. Օրջոնիկիձեն հայտնում է, որ թուրքերը հրաժարվում են հեռանալ Ալեքսանդրապոլից քանի դեռ Հայաստանի հետ պայմանագիր չի կնքվել: Գ. Օրջոնիկիձեն, ով փետրվարին «համոզված» էր՝ քեմալականները կհեռանան բռնազավթված վայրերից, այժմ պահանջում է թուրքերից կտրականապես հեռանալ Ալեքսանդրապոլից⁵⁹: Ապրիլի 7-ի ճեպագրում ուղղված Պ. Մդիվանին, Գ. Ջիզերինը հանձնարարում է պահանջել թուրքերից հեռանալ այդտեղից՝ հակառակ դեպքում սպառնալ պատերազմով⁶⁰:

Հեղկոմի լուծարումը

Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը, գրեթե լուեյայն, աջակցում էր քեմալականներին և մի շարք դեպքերում գործում էր նրանց հետ համատեղ, դարձել էր թշնամու կցորդը: Քեմալականներն էլ իրենց հերթին սիրաշահում էին հեղկոմին՝ թույլ տալով, որպեսզի նա «ղեկավարի» քաղաքը, որը թուրքերին հնարավորություն էր տալիս Կարսում, Սարիղամիշում, Կաղզվանում և այլուր վարել «բացարձակ թուրքոֆիլացիայի քաղաքականությունը»⁶¹: Ավելին, թուրքերը բացահայտ սկսում են հովանավորել քրեական տարրերին, որի հետևանքով «Գիշերները թալանն ու մարդասպանությունը առօրյա երևույթների շարքն անցան»⁶²: Այս ամենը հարկադրում է Հայաստանի Ռազմ-հեղկոմին խիստ միջոցների դիմել՝ 1921 թ. հունվարի 25-ին լուծարել Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը⁶³: Հրաժարականի մասին հայտարարությունը ստորագրել էին հեղկոմի նախագահ Մ. Տեր-Գրիգորյանը, նրա տեղակալ Ն. Զափարյանը և 6 անդամները⁶⁴:

«Կոմունիստ» թերթն իր համարներից մեկում տպագրում է հոդված «Ինչո՞ւ հրաժարվեց Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը» վերնագրով, որտեղ բացահայտ մեղադրում է թուրքական հրամանատարությունը, որի հիմնական նպատակը հայության ոչնչացումն էր⁶⁵: Վերլուծելով թուրքերի վարած քաղաքականությունը Խորհրդային Հայաստանում անհայտ հեղինակը եզրակացնում է. «Դիմակները վերջնականապես պատռված են: Քեմալականներն ամենացինիկ կերպով վարում են մի քաղաքականություն, որ խսկական

⁵⁸ Геноцид армян. 2003, т. 2, ч. 1, с. 374.

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 485:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 488:

⁶¹ «Կոմունիստ», 03. II. 1921:

⁶² «Կոմունիստ», 28. I. 1921:

⁶³ «Կոմունիստ», 08. II. 1921:

⁶⁴ Նույն տեղում:

⁶⁵ «Կոմունիստ», 03. II. 1921:

շարունակությունն է տաճիկ սուլթանիզմի քաղաքականության՝ փոքր, ճնշված ժողովուրդների նկատմամբ»⁶⁶:

Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը հանդես եկավ հրաժարականի հայտարարությամբ, որտեղ պարզաբանեց լուծարման պատճառները: Նախ նշվեց՝ կոմունիստներն ողջունեցին թուրքական զորքի մուտքն Ալեքսանդրապոլ, սակայն առաջին իսկ օրից պարզվեց, որ հեղկոմը թուրքական հրամանատարության համար ոչ թե «աշխատավորության իշխանությունն է, այլ օկուպացիոն տաճիկական զորահրամանատարության մտադրությունների և հրամանների հյուսկամակատար»⁶⁷:

Հայտարարության մեջ հեղկոմը բազմաթիվ փաստերով ներկայացնում է թուրքական բռնազավթման ժամանակ քաղաքին ու գավառին հասցված մարդկային և նյութական ահռելի վնասները: Թուրքական հրամանատարությանն արված ցանկացած դիմում, բողոք չի քննարկվել և որևէ գործողություն չի արվել: Սկսած 1921 թ. հունվարի 31-ից՝ թուրք զինծառայողները սպաների գլխավորությամբ, բացահայտ կողոպուտ են սկսել՝ մտնելով Ալեքսանդրապոլի տներն ու տանելով շարժական գույքը՝ աթոռները, մահճակալները, գրասեղանները, վերմակները, հայելիները, վառելափայտը և այլն: Ելուզակները գործել են քաղաքի պարետ Քյազիմ բեյի հրամանով:

Հեղկոմի հայտարարությունում մասնավորապես ասվում է. «Բերված փաստերը հաստատում են անպայմանորեն, որ Ալեք-պոլի հեղկոմի իշխանությունը դառնում է ֆիկցիա, որ վարկաբեկվում է խորհրդային իշխանության գաղափարը»⁶⁸:

«Կոմունիստ» թերթը երկար ժամանակ չանդրադարձավ բռնազավթված Ալեքսանդրապոլին, քանի որ 1921 թ. փետրվարի 16-ին սկսվել էր հակաբոլշևիկյան համաժողովրդական ապստամբությունը, որը ճնշելուց հետո բոլշևիկների ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց Լոռու չեզոք գոտին, որի միջոցով խորհրդային Ռուսաստանը խորհրդայնացրեց Վրաստանը: Բացի այդ, ընթանում էին ռուս-լեհական խաղաղության և բրիտանա-ռուսական առևտրական բանակցությունները: Երբ Հայաստանում վերականգնվեց խորհրդային իշխանությունը, Վրաստանը խորհրդայնացվեց և կնքվեցին 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական բարեկամության և 1921 թ. մարտի 18-ի ռուս-լեհական խաղաղության մասին պայմանագրերը, նոր միայն խորհրդային Ռուսաստանը հնարավորություն ունեցավ անդրադառնալ Ալեքսանդրապոլին ու գավառին:

Թուրքական զորքի հեռացումը և խորհրդային իշխանության մարմինների կազմակերպումը

1921 թ. ապրիլի 19-ին «Կոմունիստ» թերթի առաջին էջում տեղադրվեց հետևյալ հաղորդագրությունը. «Թուրքերը թողնում են Ալեքսանդրապոլ քաղաքը և գավառը: Հայաստանի անբաժանելի մասը վերադառնում է խորհրդային հայրենիքին»⁶⁹: Թուրքական հրամանատարությունը զորքերի

⁶⁶ Նույն տեղում:

⁶⁷ «Կոմունիստ», 08. II. 1921:

⁶⁸ Նույն տեղում:

⁶⁹ «Կոմունիստ», 19. IV. 1921:

տարհանումը սկսել էր ապրիլի 15-ին և ամբողջությամբ ավարտվելու էր ապրիլի 22-ին: Տեղեկացնելով այդ մասին՝ թղթակիցը հույս է հայտնում. «Մի քանի օրից հետո Շիրակի չարքաշ, արնաքամ գյուղացիության խղճուկ մնացորդները (նրանց մեծ մասը զոհվել է այս վերջին ամիսներում) դուրս կսողան իրենց գետնափոր խրճիթներից և ... եթե գութան, լծկան ունեն՝ կսկսեն փորել մայր հողը»⁷⁰:

Ինքնին հասկանալի է, որ թուրքերը կարող էին շարունակել մնալ բռնազավթված Ալեքսանդրապոլում՝ շարունակելով կողոպտել այն ամենը, ինչ որ հնարավոր էր: Սակայն ապրիլի 13-ին ռուսական 11-րդ բանակի հրամանատար Անատոլի Գեկկերի «հիշեցումից» հետո քեմալականները սկսում են տարհանել գործը⁷¹: Խորհրդային զորամասերն Ալեքսանդրապոլ են մտնում ապրիլի 22-ին:

Ալեքսանդրապոլի գավառի արտակարգ կոմիսար է նշանակվում Պողոս Մակինցյանը, որի օգնականն էր Լևոն Սարգսյանը⁷²: Պ. Մակինցյանի վկայությամբ՝ թուրքերն ամեն ինչ արել են, որպեսզի քաղաքը վերածեն ավերակների կույտի: Հեռանալուց առաջ, Ք. Կարաբեքիրի հրամանով, պայթեցվել է վառոդի պահեստը, որի հետևանքով Ալեքսանդրապոլին զգալի վնաս էր հասցվել: Մոսկվայում թուրքական դեսպան Ալի Ֆուադ փաշան լկտիաբար մեղքը բարդեց ՀՅԴ-ի վրա⁷³: Թշնամին, ինչ որ չի կարողացել տանել, կամ ոչնչացրել կամ էլ անգործածելի է դարձրել:

Պ. Մակինցյանն անձամբ ականատես է եղել թուրքական վայրագությունների հետքերին Նալբանդ կայարանում, որտեղ կար մոտ 3.000 դիակ⁷⁴. «Այնուհետև դիակներ են գտնված տների ներքնահարկերում, ջրհորներում և այլն»⁷⁵: Կազմվել է հանձնաժողով, որը հաշվառելու էր մարդկային և նյութական կորուստները: Պ. Մակինցյանի կարծիքով՝ տվյալները կօգտագործվեն Թուրքիայի հետ վարած բանակցությունների ժամանակ: Սակայն այդ հարցը երբևիցե չառաջադրվեց:

Ալեքսանդրապոլում կազմակերպվում է նոր հեղկոմ, որը գլխավորում է Վահան Սարգսյանը: Ինչպես պարզվում է, թուրքական բռնազավթման ժամանակ Ալեքսանդրապոլում գործել են տեղական 3 իշխանություններ: Թուրքերը խորամանկ են եղել և թույլ են տվել երեքին էլ գործել, որոնք մեկը մյուսի հետ ունեցել են ոչ «բարեկամական» հարաբերություններ ու մրցակցության մեջ են մտել, թե իրենցից ո՞վ կարող է ավելի մեծ վստահություն ձեռք բերել թուրքերի մոտ: Իշխանություններից առաջինն եղել է թուրքերի կողմից ձևավորված հեղկոմը, երկրորդը՝ քաղաքային ինքնավարությունը և երրորդը՝ Ս. Մատինյան ազգանունով մի ինքնակոչի, որն իրեն հայտարարել է Ալեքսանդրապոլի քաղաքապետ: Ինչպես պարզվեց, նա եղել է նաև դրամանենգ և տպել է մեծ քանակությամբ կեղծ թղթադրամներ⁷⁶:

⁷⁰ Նույն տեղում:

⁷¹ Հայոց պատմություն. 2010, հ. 4, գիրք I, էջ 338, «Կոմունիստ», 19. IV. 1921:

⁷² «Կոմունիստ», 23. IV. 1921:

⁷³ Տե՛ս С. И. Арапов. 1960, с. 32.

⁷⁴ «Կոմունիստ», 29. IV. 1921:

⁷⁵ Նույն տեղում:

⁷⁶ Նույն տեղում:

Երկրորդ «իշխանությունը», տեղեկանալով թուրքական զորքի հեռանալու մասին, ժողով է հրավիրել և որոշել «պատգամավորություն ուղարկել տաճիկ հրամանատարության մոտ և խնդրել մնալ»⁷⁷:

1921 թ. հունիսի 6-ի Ալ. Մյասնիկյանի ներկայացրած գրությունից հետևում է, որ թուրքերը, քուրդ և մահմեդական երուզակներն Ալեքսանդրապոլի գավառում սպանել են 60.000 հոգու, վիրավորել 38.000-ին, գերություն են քշել 18.000 տղամարդու և 6.000 կանանց ու աղջիկների: Բռնաբարվել են 50.000-ից ավելի, իսկ սովից մահացել է 32.000 մարդ⁷⁸:

Եզրակացություն

Այսպիսով, 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը սկսվում է թուրք-հայկական պատերազմը, որն ավարտվում է նոյեմբերի 18-ի զինադադարի պայմանագրով, հայկական բանակի պարտությունով: Թշնամուն են անցնում զգալի տարածքներ, այդ թվում՝ Ալեքսանդրապոլը և գավառը, որոնք 1920 թ. նոյեմբերի 17-ից մինչև 1921 թ. ապրիլի 22-ը ենթարկվեցին թուրքական զորքի ռազմակալման: «Կոմունիստ» թերթն իր էջերում սկսում է տեղեկություններ ներկայացնել հայկական տարածքները բռնազավթած թուրքական զորքի, մահմեդական և քրդական ավազակախմբերի կողմից կատարված հանցագործությունների մասին, Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի հանցավոր համագործակցությունը զավթիչների հետ, Հայաստանի իշխանությունների փորձերը թուրքական զորքը քաղաքից ու գավառից դուրս բերելու, էթնիկ գոտւմների, սպանությունների, կողոպուտների և այլնի մասին: Թերթի թղթակիցն իր հաղորդագրություններում մանրամասնորեն վկայակոչում է տարաբնույթ փաստեր, որոնք մերկացնում են թուրք «ինտերնացիոնալիստների» իրական նպատակները:

Քեմալական զորքի, քրդական և մահմեդական զինված ջոկատների գործունեության հիմնական նպատակներից էր ոչ միայն քայքայել Հայաստանի մաս կազմող Ալեքսանդրապոլի և գավառի տնտեսությունը, ոչնչացնել տեղի հայ բնակչությունը, այլև «ազատված» վայրերը բնակեցնել թուրքերով՝ կազմակերպելով, այսպես կոչված, «հանրաքվե»: Սակայն, ռուսական 11-րդ բանակի հրամանատարության նախագահությանցումից հետո 1921 թ. ապրիլի 22-ին թուրքական զորքը ստիպված եղավ հեռանալ Ալեքսանդրապոլից և գավառից:

Ռուբեն Սահակյան — պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, նոր պատմության բաժնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռուս-թուրքական ռազմաճակատ, կամավորական շարժում, Հայոց ցեղասպանություն, ինքնապաշտպանական մարտեր, հայկական ոստիկանության պատմություն: rubensahakyan58@gmail.com

⁷⁷ Նույն տեղում:

⁷⁸ О. И н д ж и к я н. 1988, № 6, с. 6; Վ. Ն. Ղ ա գ ա խ ե ց յ ա ն. 2003, էջ 128:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալեքսանյան Կ. 2009, № 2, Ալեքսանդրապոլի գավառը թուրքական ռազմակալման ժամանակաշրջանում. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», էջ 123–143:

Ալեքսանյան Կ. 2012, Արևմտահայ գաղթականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1914–1922 թթ. (փաստաթղթերի ժողովածու), Հայաստանի ազգային արխիվ, Երևան, 512 էջ:

Ալեքսանյան Կ. <http://www.shirakcenter.sci.am/pictures/ashkhatakazm/k.aleksanyan/hator%2016.pdf>, Ալեքսանդրապոլի գավառի վարչաքաղաքական պատկերը 1918–1921 թթ., էջ 49–55:

Սարգսյան Կ. http://ysu.am/files/10K_Sardaryan.pdf. Իրադրությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1920 թ. նոյեմբեր – 1921 թ. հունվար ամիսներին, էջ 79–86:

Ղազախեցյան Վ. Ն. 2003, Հայաստանը 1920–1940 թթ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 564 էջ:

Հայոց պատմություն. 2010, հ. 4, գիրք I. Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.) (խմբագրակազմ՝ Վ. Ղազախեցյան և ուրիշ.), Երևան, Զանգակ – 97, 800 էջ + 24 էջ ներդիր:

«Կոմունիստ» (Երևան), 14. XII. 1920, № 8, 15. XII. 1920, № 9, 22. XII. 1920, № 14, 28. XII. 1920, № 19, 30. XII. 1920, № 21, 12. I. 1921, № 30, 14. I. 1921, № 32, 27. I. 1921, № 40, 28. I. 1921, № 41, 01. II. 1921, № 44, 02. II. 1921, № 45, 03. II. 1921, № 46, 05. II. 1921, № 48, 08. II. 1921, № 50, 19. IV. 1921, № 68, 23. IV. 1921, № 71, 29. IV. 1921, № 76:

Аралов С. И. 1960, Воспоминания советского дипломата 1922–1923. М., Изд. Института международных отношений, 220 с.

Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий, в 2-х томах, т. 2, ч. 1. Ред. и сост. проф. Ю. Г. Барсегов. М., 2003, «Гардарики», 912 с.

Инджикян О. 1988, № 6, Армянский вопрос и советско-турецкие отношения. – «Вестник общественных наук» АрмССР, с. 3–17.

Саакян Р. 2021, № 2, Первый съезд народов Востока (стенографический отчет: Армения и Армянский вопрос). – «Вестник общественных наук» НАН РА, с. 37–65.

Օ ՏՐԵՇԿՈՅ ՕԿԿՈՍԱԿԱՑԻԱՅ ԱԼԵԿՍԱՆԴՐՈՓՈԼՅԱՆ ԵՎ ԳՈՒԲԵՐՆԻՅԱՆ (Վ ռուբեն Սահակյանի «Կոմունիստ» 1920–1921 թթ.)

РУБЕН СААКЯН

Резюме

Ключевые слова: Александрополь, турецкая оккупация, газета «Коммунист», Геноцид армян, М. Тер-Григорян, А. Нуриджанян, С. Касьян, А. Бекзаян, П. Макинцян.

Осенью 1920 г. армянская армия потерпела тяжелое поражение от кемалистских войск. 17 ноября 1920 г. турецкие войска вошли в г. Александрополь.

поль и организовали из местных коммунистов Революционный комитет, который фактически стал придатком захватчиков. Жители города и губернии подвергались ежедневным противозаконным действиям со стороны врага: арестам, реквизициям и убийствам. Все ноты или заявления руководства Советской Армении оставались без ответа.

Беззаконные и жестокие действия врага были зафиксированы издающейся на армянском языке в г. Ереване газетой партии большевиков «Коммунист». Турки сначала тайно «покровительствовали» Александропольскому ревкому, после перешли к откровенным действиям: этнические чистки в городе и губернии, передача туркам жилищ убитых или убежавших от преследований армян. Турецкими оккупантами был организован так называемый «референдум» среди жителей с целью сдачи Александрополя и губернии туркам. Во время оккупации Армении был нанесен огромный человеческий и материальный урон. Турки окончательно ушли из Александрополя и губернии 22 апреля 1921 г., после предупреждения командования русской 11-й армии.

Рубен Саакян – д. и. н., ведущий научный сотрудник Института истории НАН РА, заведующий отделом новой истории. Научные интересы: российско-турецкий фронт Первой мировой войны, добровольческое движение, Геноцид армян, самооборонительные сражения, история армянской полиции. rubensahakyan58@gmail.com

ON THE TURKISH OCCUPATION OF ALEXANDROPOL AND ITS PROVINCE (According to the 1920–1921 reports of the newspaper “Communist”)

RUBEN SAHAKYAN

Summary

Key words: Alexandropol, Turkish occupation, newspaper “Communist”, Armenian Genocide, M. Ter-Grigoryan, A. Nurijanyan, S. Kasyan, A. Bekzadyan, P. Makintyan.

In Autumn 1920, the Armenian army was severely defeated by Kemalist troops. On November 17. 1920, the Turkish army entered the city of Alexandropol and organized the Revolutionary Committee consisting of local Communists, which in fact became an appendage of the invaders. The residents of the city and the province were subjected to daily illegal actions by the enemy: arrests, confiscations of property, murders. All diplomatic notes or statements of the leadership of Soviet Armenia remained unanswered.

The illegal and cruel actions of the enemy were recorded by the Bolshevik Party newspaper “Communist” published in the Armenian language in Yerevan. At first,

Turks secretly “patronized” the Revolutionary Committee of Alexandropol, but afterwards they switched to undisguised actions: ethnic cleansing of the city and province, transferring to Turks the houses of the Armenians killed or escaped from persecution. The Turkish invaders organized so-called “referendum” among the residents, with the aim of surrendering Alexandropol and its province to the Turks. Armenia suffered huge human and material losses during the occupation. The Turks finally left Alexandropol and its province on April 22, 1921 after a warning from the command of the Russian 11th Army.

Ruben Sahakyan – Doctor of Sciences in History, Leading Researcher at the NAS RA Institute of History, Chair of the Department of New History. Scientific interests: Russian-Turkish Front of the First World War, volunteer movement, Armenian Genocide, self-defense battles, history of the Armenian police. rubensahakyan58@gmail.com